

ВНУТРІШНЬОПОЛІТИЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ В ЦЕНТРАЛЬНО- ТА ПІВДЕННО-СХІДНІЙ ЄВРОПІ ПІСЛЯ ХОЛОДНОЇ ВІЙНИ

УДК 321.64-048.76:316.323.7»713»

DOI 10.7546/DS.2021.14.13

ПОСТКОМУНІСТИЧНІ СИСТЕМНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ: ОСОБЛИВОСТІ, РЕЗУЛЬТАТИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Олександр Романюк

доктор політичних наук, професор, кафедра філософії та політології, Харківський національний університет імені Семена Кузнеця, проспект Науки, 9А, 61166, Харків, Україна, olexromanyuk@ukr.net, ORCID 0000-0002-8756-9018

Стаття присвячена аналізу вихідних позицій, перебігу та результатів посткомуністичних трансформацій. Автор зауважує, що трансформації посткомуністичних країн почалися за відсутністю теоретико-методологічних засад їх осмислення. Посткомуністичні трансформації суттєво відрізнялися від попередніх переходів тим, що, по-перше, їх вихідною позицією були не авторитарні, а тоталітарні системи; по-друге, 80 % посткомуністичних країн є новоутвореними державами. Внаслідок цього процес демократизації в умовах посткомунізму був детермінований створенням ринкової економіки та громадянського суспільства, а в новоутворених державах він мав бінарний характер, за якого соціально-політична трансформація сполучалася зі створенням національної суверенної державності. Аналізується вплив вихідних умов трансформаційних процесів на їх результати. Автор вважає, що за результатами трансформацій усі посткомуністичні країни поділяються на п'ять груп: 1) країни, в яких консолідувався демократичний режим; 2) країни, в яких усталився демократичний режим, але є проблеми з його консолідацією; 3) країни з гібридними режимами, в яких постійно чергуються тенденції демократизації та авторитаризації; 4) країни з консолідованим авторитарним режимом; 5) країни з режимами неототалітарного типу.

Основні висновки статті полягають в тому, що не дивлячись на відмінні результати різних країн процес посткомуністичних трансформацій, можна вважати завершеним у тому сенсі, що відновлення комуністичних режимів стало вже неможливим. Протягом трьох десятиліть в посткомуністичних країнах утвердились нові різні, але не комуністичні моделі соціальних відносин. Кінець посткомунізму не означає, що в колишніх комуністичних країнах найближчим часом не може бути системних змін. Однак це будуть інші переходи, які матимуть інші вихідні та кінцеві позиції. Хоча наслідки комуністичної доби ще тривалий час позначатимуться на розвитку цих країн, але не вони, а новітні соціально-економічні, внутрішньо та зовнішньополітичні чинники відіграватимуть провідну роль у визначенні подальшого траєкторій суспільного розвитку.

Ключові слова: посткомунізм, системні трансформації, політичні переходи, тоталітаризм, авторитаризм, демократія.

POST-COMMUNIST SYSTEM TRANSFORMATION: FEATURES, RESULTS AND PROSPECTS

Oleksandr Romanyuk

Doctor in Political Sciences, Professor, Department of Philosophy and Political Science, Simon Kuznets Kharkiv National University of Economics, 9 A Nauki Avenue, 61166, Kharkiv, Ukraine, olexromanyuk@ukr.net, ORCID0000-0002-8756-9018

This paper is devoted to the analysis of the initial positions, course and results of postcommunist transformations. Postcommunist transformations differed significantly from previous transitions in that, first, their starting point was not authoritarian but totalitarian systems; second, 80% of the postcommunist

countries are newly formed states. Therefore, the process of democratization under post-communism was determined by the creation of a market economy and civil society, and in the newly formed states it had a binary character, in which socio-political transformation was combined with creation of a national sovereign statehood. The influence of initial conditions of transformation processes on the results is analyzed. The author believes that the results of transformations, all post-communist countries can be divided into five groups: 1) countries in which the democratic regime has been consolidated; 2) countries in which a democratic regime has been established, but there are problems with its consolidation; 3) countries with hybrid regimes, in which trends of democratization and authoritarianism are constantly alternating; 4) countries with a consolidated authoritarian regime; 5) countries with neo-totalitarian regimes.

The main conclusions of this paper are that despite the different results of different countries, the process of post-communist transformations can be considered complete in the sense that the restoration of communist regimes has become impossible. Over the course of three decades, new, but not communist, models of social relations were established in post-communist countries. The end of post-communism does not mean that there can be no systemic change in the former communist countries in the near future. However, these will be other transitions that will have different starting and ending positions. Although the consequences of the communist era will still affect the development of these countries for a long time, it is not them, but the latest socio-economic, domestic and foreign policy factors that will play a leading role in determining further trajectories of social development.

Keywords: postcommunism, systemic transformations, political transitions, totalitarianism, authoritarianism, democracy.

Лавинний крах комуністичних режимів на межі 1980–1990 х рр., поклавши остаточно кінць «холодній війні», яка точилася між комуністичним та вільним світами після Другої світової війни, поставив на порядок денний питання про подальший розвиток людства. Виникла надія на пришествя «нової ери демократії, миру та єдності», що було декларовано в підсумковому документі Наради з безпеки і співпраці в Європі, яка відбулася в Парижі 19–20 листопада 1990 р. (Charter of Paris 1990). Проте ця надія значною мірою зумовлювалася перебігом і кінцевим результатом трансформаційних процесів, що почалися в країнах, які позбулися комуністичних режимів. Сьогодні, коли процес посткомуністичних трансформацій завершився, різні колишні комуністичні країни прийшли не до однакових результатів. Чому різні посткомуністичні країни набули різний ступінь системних змін й є метою цієї статті.

Проблема теоретичного осмислення особливостей посткомуністичних трансформацій. На початок посткомуністичних трансформацій в політичній науці було створено транзитологію (напряма, що спеціалізувалася на дослідженні переходів до демократії) та розроблено транзитологічну парадигму (Rustow 1970; O'Donnell & Schmitter 1986). Але перше п'ятиріччя перебігу трансформаційних процесів виявило невідповідність багатьох положень цієї парадигми реаліям посткомунізму (Beume 1999; McFaul 2002; MacKów 2005).

Транзитологічну парадигму було розроблено на основі узагальнення процесів демократизації країн Південної Європи та Латинської Америки, що здійснювали перехід до демократії від авторитарних режимів та в умовах стабільної державності. Проте вихідною позицією посткомуністичних трансформацій були тоталітарні системи, до того ж з 30-ти посткомуністичних країн, що існують на сьогодні, 24 (80%) є новоутвореними державами, які виникли внаслідок розпаду соціалістичної, а потім і нової Югославії, Радянського Союзу та «оксамитового розлучення» Словаччини з Чехією. Ці особливості значно ускладнили структуру трансформаційних процесів. За авторитарних режимів монополізм існує лише в політичній сфері, тоді як в позаполітичних зберігається обмежений плюралізм (в економіці існує протекціонізм приватним структурам, куди вклали кошти представники політичної влади; в культурі обмеження на використання відносної свободи для боротьби проти чинної влади). Натомість в умовах тоталітаризму монополізм охоплює собою всі сфери суспільного життя: політику (монополія однієї партії на владу), економіку (монополія держави на розпорядження засобами суспільного виробництва), культуру (монополія офіційної ідеології, яка намагається підкорити собі всю суспільну культуру). Внаслідок цього при переході від авторитарних режимів трансформація охоплює переважно політичну сферу, тоді як в позаполітичних відбувається їх адаптація до нових умов функціонування політичної системи (в економіці скасовується протекціонізм, в культурі скасовуються

обмеження на критику влади). Натомість при переході від тоталітарних режимів докорінні зміни (трансформації) мають відбутися в усіх сферах суспільного життя (Romanyuk 2011, 73–84). У новостворених посткомуністичних країнах трансформаційні процеси набули бінарного характеру, бо в їх межах відбувалися дві трансформації: соціально-політична (перехід від тоталітарної до нової якості суспільної системи) та національно-політична (перехід від недержавного стану до суверенної національної державності), які взаємно детермінували одна одну (Romanyuk 2011, 147–156).

Особливості посткомуністичних трансформацій зумовили зміну методологічного підходу до дослідження транзитивних процесів. Схожість вихідних позицій політичних переходів у Південній Європі та Латинській Америці зумовили те, що у підґрунтя транзитологічної парадигми був покладений процедурний підхід, який виходив з постулату: «кінцевий результат залежить від шляху» (Przeworski 1991, 51). За нього основна увага приділялась внутрішнім чинникам розвитку політичного процесу (розстановці політичних сил, взаємодії політичних еліт та їх здатності виконати низку послідовних процедур, необхідних для встановлення й усталення демократії), але при цьому нівелювалися зовнішні чинники (стан економічного розвитку, сталість державності, історичні та соціокультурні особливості) Велика відмінність стартових умов трансформацій у різних посткомуністичних країнах спричинила реанімацію структурного підходу (що домінував раніше в теорії політичної модернізації), за якого пріоритет віддавався аналізу вихідних позицій трансформаційних процесів.

Особливості вихідних позицій трансформаційних процесів. На початку дослідження посткомуністичних переходів чинники вихідної позиції значною мірою ігнорувалися. Андерс Аслунд зауважує, що ці передумови рідко хто систематично досліджував (Aslund 2002, 39). Серед не чисельних спроб аналізу чинників вихідної позиції посткомуністичних перетворень заслуговує на увагу метод, запропонований Оле Норгаардом, який вирізняв «початкові умови» першого та другого порядків. До початкових умов «першого порядку» він відніс ті чинники, які є спадщиною функціонування комуністичного режиму; до початкових умов «другого порядку» – ті, що дісталися посткомуністичним суспільствам в спадок від докомуністичних часів, але також суттєво впливають на розвиток трансформаційних процесів (Norgard 2000, 14–18).

Перший порядок початкових умов посткомуністичних трансформацій зумовлений тим, що комуністичні режими в різних країнах 1) мали різне походження; 2) неоднаковий час тривало їх функціонування; 3) неоднаковим був ступінь їх тоталітарності; 4) не в однаковий спосіб сталася їх загибель.

За своїм походженням тоталітарні режими поділяються на оригінальні, тобто такі, які виникли на власному соціально-політичному, соціально-економічному та соціокультурному ґрунті, та інстальовані, які були пересажені на даний національний ґрунт ззовні. Оригінальне походження безперечно мав радянський тоталітаризм в Росії. Що стосується інших колишніх комуністичних країн, то поширення на них комуністичного тоталітаризму було зумовлене військовою експансією Радянської Росії на національні околиці Російської імперії в 1918–1921 рр., внаслідок чого були знищені спроби створення національних держав в Україні, Білорусії, Закавказзі та Середній Азії; окупацією та поглинанням Радянським Союзом в червні 1940 р. за згодою нацистської Німеччини незалежних держав Балтії (Естонії, Латвії та Литви); насадження контрольованих Радянським Союзом комуністичних режимів в країнах Східно-Центральної та Південно-Центральної Європи (ЦСЄ та ПСЄ) внаслідок так званої «визвольної місії Радянської Армії» наприкінці Другої світової війни.

Істотним структурним чинником першого порядку є також тривалість їх функціонування. На більшості території колишнього СРСР тоталітарний режим функціонував 69–74 роки. Натомість у країнах ЦСЄ, ПСЄ та Балтії, а також на території Західної Білорусі, Західної України та Молдови тільки 41–51 рік. Різниця у часі функціонування має суттєве значення, бо в одних комуністичних країнах або їх певних регіонах в активне життя за тоталітарних режимів увійшло три генерації населення, а в інших – тільки дві. Оскільки будь-яке суспільство у віковому плані структуроване на три генерації, проміжок між зміною яких становить приблизно чверть століття, то це означає, що там, де тоталітарні режими функціонували три чверті століття, формування старої генерації відбулося в сис-

темі тоталітарних відносин, тоді як на територіях, де тоталітарні режими функціонували близько півстоліття, формування свідомості старшої генерації відбулося ще в дототалітарний період. Присутність у суспільному житті генерації, яка сформувалася в дототалітарний період, сприяла збереження історичної пам'яті та її передачу новим поколінням. Тобто там, де тоталітаризм проіснував тільки пів століття, був відсутнім культурний розрив з дототалітарним минулим. Натомість там, де тоталітарні режими функціонували протягом семи десятиліть років, відбулася зміна культурного генокоду населення.

Важливим чинником, що пояснює чому в одних посткомуністичних країнах є сильними ліберально-демократичні настрої, а в інших ні, є ступінь тоталітарності комуністичних режимів. Про неоднакову наближеність різних тоталітарних режимів до «чистого типу» тоталітаризму наголосив ще в 1984 р. у своїй книзі, яка, на жаль, залишилася мало поміченою транзитологами, англійський соціолог Станіслав Андрескі (Andreski 1984). Комуністичні режими в Польщі, внаслідок проведеної за часів Владислава Гомулки дес-талінізації, та в Угорщині, завдяки економічним та політичним реформам Яноша Кадара, мали тільки напівтоталітарний характер. Напівтоталітарним був і югославський режим Йосипа Тито, який упрвадив у країні модель «самоврядного соціалізму». Комуністичні режими Болгарії, Румунії, Чехо-Словаччини та Монголії мали більш жорсткий характер. Ще жорсткішим був комуністичний режим у СРСР. За часів Сталіна це був майже стовідсотковий тоталітаризм (Andreski 1984, 44). Таким же майже стовідсотковим був тоталітарний режим Енвера Ходжі в Албанії.

Слід зважити також на те, що в Болгарії, НДР, Польщі та Чехо-Словаччині за комуністичного правління збереглася багатопартійність, яка хоч і була фасадною, а «союзницькі партії» являли собою лише сателітів комуністичної, але політична система цих країн у латентній формі зберігала структурні передумови для відновлення політичного плюралізму, про що засвідчили польські події. Комуністичний режим у Польщі вправ унаслідок перших напіввільних парламентських виборів (червень 1989 р.). Комуністи погодилися проводити такі вибори за умови, що 65% місць у сеймі (нижній палаті парламенту, яка має функцію формування уряду), буде зарезервовано за Польською об'єднаною робітничою партією та її союзниками. Але провал на вільних виборах до сенату (верхньої палати), де комуністи, одержавши тільки 15,8% голосів виборців, не здобули жодного місця, призвів до того, що союзники (Об'єднана селянська та Демократична партії) розірвали угоду з комуністами, що дало змогу сформувати перший демократичний уряд Тадеуша Мазовецького (Kukuruz 2008, 80–81).

Для створення масової опори комуністичним режимам у Болгарії, НДР, Польщі, Румунії, Угорщині, та Чехо-Словаччині наприкінці 1940-х рр. відбулося насильницьке приєднання до комуністичних партій соціал-демократичних. Завдяки цьому ідеї соціал-демократії просяkali всередину об'єднаних партій, що постійно народжувало в них реформістські тенденції. Тому не дивно, що в цих країнах (окрім Чехії) відбулася швидка трансформація колишніх комуністичних партій у соціал-демократичному напрямі, а крах комуністичного режиму в Угорщині був безпосередньо спричинений переходом правлячої партії на соціал-демократичні позиції (Ткач 2004, 82–83).

Неоднаковим у різних комуністичних країнах був ступінь одержавлення економіки. У Польщі та Югославії не було колективізоване сільське господарство. У Польщі 76% усіх сільськогосподарських угідь; які виробляли майже 73% товарної продукції, знаходилися у приватній власності (Bukharin et al. 1991). У Югославії в соціалістичному секторі перебувало лише 14% земельних угідь та 9% худоби (Hazin et al. 2004, 480). В Угорщині реформи сільського господарства за часів Яноша Кадара спричинили повну господарську самостійність сільськогосподарських кооперативів та закріплення за ними власності на землю. У Югославії в межах реалізації моделі самоврядного соціалізму господарську самостійність одержали промислові підприємства, внаслідок чого було створено, як то вважає Роберт Дал, одно з найбільш децентралізованих господарств у світі (Dalh 1985). Говорячи про успіхи з ринкового реформування Словенії, Олег Гаврилишин відмітив, що комуністичний уряд Словенії югославського періоду вже тоді мав потужні переконання і насправді пройшов значний шлях у напрямку ринку ще задовго до 1991 року, а за незалежності просто продовжив рух у цьому напрямку (Navtylyshyn 2006, 130). Наприкінці 1960-х рр. децентралізація промисловості відбулася й в Угорщині.

Важливим у поясненні розбіжностей траєкторій та результатів посткомуністичних трансформацій також уявляється спосіб загибелі тоталітарних режимів. У період 1989–1991 рр. крах комуністичних режимів відбувся чотирма шляхами: 1) поступових реформ (Польща, Угорщина); 2) оксамитових революцій (Чехо-Словаччина, Східна Німеччина, Болгарія, певною мірою Албанія та Монголія); 3) насильницького усунення старої влади через народне повстання (Румунія); 4) внаслідок розпаду комуністичних імперій (держави, що утворилися на уламках Соціалістичної Югославії та Радянського Союзу). Причому першими до демократичного врядування прийшли ті посткомуністичні країни, які рухалися еволюційним шляхом. Freedom House включив Польщу і Угорщину до демократій ще в 1990 р. (Freedom in the World 1991). Цей факт підтверджує те, що еволюційний шлях здатний швидше привести до демократії, ніж революційний. Проте далеко не в усіх країнах існували можливості для еволюційного переходу.

Другий порядок аналізу структурних чинників концентрує увагу на спадщині дототалітарного періоду, що позначається на процесах посткомуністичних перетворень. Серед чинників дототалітарної спадщини істотний вплив на трансформаційні процеси справляють: 1) характер попередніх комуністичного політичних режимів; 2) ступінь лібералізації держави в докомуністичні часи, 3) різні історичні традиції, 4) сталість та характер державності.

Серед усіх сучасних посткомуністичних держав демократичне врядування протягом усього довоєнного періоду мала тільки Чехо-Словаччина, але певний термін електоральна демократія функціонувала в Польщі та Литві (до 1926 р.), Латвії та Естонії (до 1934 р.). Проте навіть за авторитарних режимів в усіх країнах ЦСЄ, ПСЄ та Балтії певний час діяли ліберальні конституції, інститути парламентаризму, місцевого самоврядування, політичні партії (у тому числі й опозиційні), проводилися напіввільні вибори.

У своїй праці, присвяченій цивілізаційному чиннику розвитку сучасного світу, Гантінгтон зазначає, що країни, які досягли значних успіхів у відмові від комуністичної спадщини, просуванні до демократії та ринкової економіки, відокремленні від держав, яким це не вдалося, цивілізаційною лінією (Huntington 1996). Усі посткомуністичні країни, що стали ліберальними консолідованими демократіями, належать до західнохристиянської (католицько-протестантської) цивілізації, на ґрунті якої народилися ідеї гуманізму, лібералізму та представницької демократії. Цивілізаційний контекст зумовив певні політико-культурні традиції. У деяких з цих країн демократичні традиції мають глибоке історичне коріння. Для Польщі, яка не тільки першою покінчила з комуністичним режимом, але зробила це електоральним шляхом, такою є традиція шляхетської демократії. На думку Томаша Жиро, вона «настільки ж тривала, як традиція англійського парламентаризму і напевне триваліша за американську цивілізацію» (Zygo 2004, 213). Перша в Європі і друга у світі (після американської 1787 р.) письмова конституція, що намагалася привести політичний устрій країни згідно з ідеями Просвітництва, була прийнята саме в Польщі 3 травня 1791 р.

Можна припустити, що затримка Болгарії та Румунії з консолідацією демократії певною мірою зумовлена їх належністю до східнохристиянської (православної) цивілізації, якій притаманна спадщина візантійства. Проте після одержання незалежності в XIX ст. ці країни також були долучені до європейського політичного поля та перейняли його традиції, зокрема конституціоналізм. Болгарія явила світові оригінальний різновид конституційної асамблеї – інститут Великих народних зборів, що проводяться в разі необхідності внесення змін до конституції або ухвалення нової. Великі народні збори скликалися 7 разів. Перші з них відбулися в 1879 р. і започаткували політичну систему країни. Вони ухвалили Тирновську конституцію, яка гарантувала основні види ліберальних свобод: слова, друку, партій, зібрань та захист приватної власності. Інститут Великих народних зборів був використаний і в ході посткомуністичної трансформації країни. У липні 1991 р. Сьомі Великі народні збори ухвалили нову конституцію, яка проголошувала Болгарію демократичною правовою державою з парламентською формою правління, впроваджувала розподіл влади, гарантувала політичний, економічний, культурний плюралізм та ліберально-демократичні свободи (Constitution of Bulgaria 1991). Серед посткомуністичних країн Болгарія стала першою, хто ухвалив нову, демократичну, конституцію.

Історичні традиції здатні відіграти велику роль у процесі демократизації. Бжезинський в одній зі своїх останніх праць звертає увагу на те, що демократичні реформи в

Японії набули суспільного визнання тому, що їх відкрито підтримав імператор, сакральний авторитет якого є невід'ємною складовою японської культури (Brzezinski 2004). У цьому контексті стає зрозумілішим те, що в Болгарії та Румунії, а також у Сербії, певна частина суспільства сьогодні пов'язує свої надії з реставрацією монархії. У Болгарії взагалі трапився безпрецедентний випадок, коли колишній цар Сімеон II, повернувшись з тривалого вигнання на батьківщину, протягом трьох місяців створив потужну політичну силу – НРСД, виграв парламентські вибори 2001 р. та очолив республіканський уряд. Слід зауважити, що прихід НРСД зняв напруження в політичній системі, що тривала через конфронтацію між екскommуністичною БСП та радикально антикомуністичним СДС – партіями, що змінювали одна одну біля керма політичної влади в період 1990–2001 рр., та сприяв просуванню країни в напрямі консолідації політичного режиму (Milova 2005, 186–187).

Таким чином, можна констатувати, що для країн ЦСЄ, ПСЄ та Балтії посткомуністичні трансформації являють собою в певному сенсі процес повернення до свого історичного минулого та європейського політичного поля. Такий тип транзиту, використовуючи термін, застосований Марією Міловою, слід визначити як «реставраційний» (Milova 2005, 123).

Історичні традиції та цивілізаційні зв'язки відіграють свою роль не тільки в політичному реформуванні посткомуністичних країн, але й в економічному. Так, Олег Гавриловичин важливим чинником успішності ринкового реформування Польщі та Естонії вважає те, що в Польщі після падіння комуністичного режиму швидко було відновлено довірений комерційний кодекс, а Естонія ввела в дію майже дослівно скопійований німецький комерційний кодекс (Havrylyshyn 2006, 155).

Для посткомуністичних країн, в яких усталилися автократичні режими, чинники другого порядку також відіграли свою роль. Усі вони належать до числа пострадянських. До встановлення комуністичного режиму пострадянські країни входили до складу Російської імперії, в якій капіталістичний період розвитку тривав тільки півстоліття й був обтяжений великою кількістю феодалних пережитків. Розвиток капіталізму на її терені був нерівномірним. Порівняно високого рівня він сягнув у Прибалтиці, центрі та північному заході Росії, в Україні, тоді як у Середній Азії капіталізму взагалі практично не було. На пострадянському просторі ніколи не існувало ліберальної держави, буржуазного конституціоналізму та парламентаризму, альтернативних виборів на основі загального й рівного виборчого права. Період існування обмеженої багатопартійності тривав лише близько десятиліття в дореволюційний час. Переважна більшість цих країн (75%) належить до ісламської цивілізації, на ґрунті якої прищеплення ліберально-демократичних ідей стикається з багатьма труднощами ментального характеру. За винятком Росії жодна з цих країн ніколи раніше не мала власної державності. Росія, хоча і мала свою державність, але та була імперського типу, що спричиняє сьогодні імперські амбіції її політичної еліти й імперське налаштування більшості її населення.

Сталість та характер державності відіграє надзвичайно велику роль у процесі посткомуністичних трансформацій. Усі посткомуністичні країни зі сталою національною (не імперською) державністю мають демократичне врядування. Домінуючою тенденцією серед сталих держав є консолідація політичних режимів на демократичній основі, серед новоутворених держав тенденції демократичної та автократичної консолідації є рівноважними.

Більшість посткомуністичних країн, як вже було сказано, виникли внаслідок розвалу багатонаціональних державних утворень. Ці утворення не були створені комуністичними режимами. Роль комуністичних режимів полягала в тім, що вони силою зберегли ті утворення, що виникли у попередні (дототалітарні) часи, надавши їм ідеологічного забарвлення. За комуністичних режимів Росія в СРСР, Сербія у СФРЮ та Чехія в ЧССР фактично виступали як утворюючі систему елементи (в певному сенсі – метрополії). Загибель комуністичних режимів, що призвела до одержання народами державної незалежності, у той же час породила серед політичної еліти та значної частини населення Росії та Сербії імперський синдром – прагнення до відродження Російської імперії та Великої Сербії. Сербський режим Милошевича, керуючись гаслом «Усі серби в одному домі» розпочав низку нових Балканських війн, які суттєво загальмували трансформаційні процеси в Хорватії, Боснії і Герцеговині та передусім в самій Сербії й призвели врешті решт до від'єднання від неї Косова. Росія також ще за часів президентства Єльцина почала створювати свої

анклави на теренах Молдови (Придністров'я) та Грузії (Абхазія та Південна Осетія), а потім після приходу до влади Путіна вдалася до прямих воєнних агресій проти Грузії та України. Що стосується Чехії, то демократичні традиції, набуті за часів першої чехословацької республіки, стали важливим чинником, що дозволив їй мирно розлучитися зі Словаччиною.

Проте ностальгію за минулою величчю мають не тільки держави, що в колишніх комуністичних багатонаціональних утвореннях виконували функції метрополій, але вона відчувається в сучасній Угорщині. Після Першої світової війни Угорщина втратила 72% своєї території, на якій мешкало 3 млн. етнічних угорців. Після повернення до урядової влади в 2010 р. ФІДЕС, уряд Віктора Орбана став використовувати національну пам'ять та іредентизм задля усталення та збільшення своєї підтримки. Це призвело до того, що консолідований демократичний режим, який Угорщина здобула однією з перших на посткомуністичному просторі, перетворився в 2014 р. на напівконсолідований демократичний, а в 2019 р. на гібридний (Nations in Transit 2020).

Вплив чинника сталості державності на перебіг трансформаційних процесів опосередкується також ступенем національної єдності країни. У тих країнах, де сформувалися політичні нації, лібералізація та демократизація суспільних систем відбувається значно швидше, ніж у тих, де мають проблеми з інтеграцією населення у єдину громадянську спільноту.

Моделі та результати посткомуністичних трансформацій. Різниця вихідних умов у поєднанні з діями політичних еліт та сил зумовили 6 моделей посткомуністичних трансформацій: 1) прямого переходу до демократії (швидка зміна тоталітарного режиму на ліберально-демократичний та швидка його консолідація); 2) переходу до демократії з затримкою (швидке впровадження електоральної демократії, але значна затримка з лібералізацією та консолідацією); 3) двофазову (перехід від тоталітаризму до авторитаризму, а потім від авторитаризму до демократії, що відбулося в Союзній Югославії); 4) циклічних коливань між демократією та авторитаризмом (періодична зміна демократичних та авторитарних тенденцій політичного розвитку); 5) переходу до авторитаризму (зміна тоталітарного режиму на авторитарний та його консолідація); 6) зворотного розвитку (трансформаційний процес спрямовується на реанімацію тоталітарних відносин).

За результатами політичних, економічних та соціокультурних перетворень, що відбулися протягом чверті століття після краху комуністичних режимів, усі посткомуністичні країни можна поділити на 5 груп.

Найкращих результатів посткомуністичних перетворень досягли Естонія, Латвія, Литва, Польща, Словаччина, Словенія та Чехія. У цих країнах були проведені економічні та політичні реформи, в результаті яких за два десятиліття вони набули статусу країн з ринковою економікою, а їх політичні режими отримали якість не тільки ліберальних, але і консолідованих демократій.

Дещо гірші результати мають Болгарія, Румунія, Сербія, Угорщина, Хорватія. Вони також є країнами з ринковою економікою та ліберально-демократичними режимами, але їх режими не є консолідованими. Однак консолідація політичного режиму не є головним показником кінця перехідного періоду. Деконсолідація може мати місце у відносно стабільних системах в результаті загострення відносин між провідними політичними силами або збільшення незадоволеності урядом з боку громадськості, або порушення державного контракту з боку влади. Політичні режими в Угорщині (1994–2013) та Болгарії (2004–2007) також були визначені як консолідовані, але загострення внутрішньополітичних відносин погіршало їх якість.

Найскладнішою проблемою для визначення результатів посткомуністичних трансформацій представляють країни, які ніяк не можуть позбавитися гібридного характеру їх політичних режимів – Албанія, Боснія і Герцеговина, Грузія, Косово, Македонія, Молдова та Україна. Розвиток цих країн, а також Вірменії, яка в період 1999–2003 рр. мала статус електоральної демократії, який змінився на неконсолідований авторитарний режим, постійно коливається між демократією та авторитаризмом, з тією різницею, що одні країни переходять цю межу, а інші підходять до неї. У цьому випадку можна говорити про певну «стабілізацію нестабільності». Семюел Гантінгтон, звертаючи увагу не те, що в низці країн Латинської Америки відбуваються перманентні коливання між нестійкими демокра-

тичними та авторитарними режимами, зауважує, що ця постійна зміна демократії авторитаризмом та авторитаризму демократією й є їх політичною системою (Huntington 1991, 41–42). Тобто в цьому випадку можна констатувати, що в цих країнах теж відбулася зміна системної якості, хоча ця нова якість є нестабільною, суперечливою та в багатьох випадках конфронтаційною.

Азербайджан, Казахстан, Таджикистан, Узбекистан в процесі посткомуністичних трансформацій перейшли до стійкої авторитарної якості. Їх суспільства визначаються як невірні, політичні режими – як консолідовані авторитарні, економічні системи – як ринкові або змішані. Хоча перехід до авторитаризму є гіршим варіантом, ніж перехід до демократії, але й у цьому випадку теж відбувається зміна якості суспільно-політичного організму (з тоталітарної на авторитарну). Характеризуючи перехідні процеси в таких країнах, Олег Гаврилишин констатує, що вони «завершені», хоча ці країни «потрапили у пастку олігархічно-автократичного режиму часткового капіталізму і є далекими від розвинутої демократії» (Navrylyshyn 2006, 255). Про зміну якості свідчить насамперед істотні зміни в позаполітичних сферах суспільного життя. У економіці відбулися демонтаж адміністративно-командної системи, роздержавлення суспільного виробництва, відновлення інституції приватної власності, розбудова ринкової інфраструктури. Проте ринкові відносини деформуються політичним протекціонізмом тим структурам, куди вклали гроші представники політичної еліти. Суттєві зміни відбулися й у сфері культури, де скасовано монополію комуністичної ідеології, внаслідок чого суспільна культура набула обмежено плюрального характеру. Проте відносна духовна свобода не може використовуватися для боротьби з політичним режимом. Певні зміни відбулися й в політичній системі, де легалізовано політичну опозицію. Хоча діяльність опозиційних партій придушується режимом, але вони допускаються до участі в виборах і навіть іноді одержують невелику кількість місць у парламентах.

Білорусь, Росія та Туркменістан належать до країн, в яких виникли неототалітарні режими. Якісні соціально-політичні зміни виявилися тут у заміні лівої (комуністичної) форми тоталітаризму на іншу (не комуністичну). Суспільні системи цих країн характеризуються не тільки авторитарним характером політичної влади, але й державно-монопольним характером економіки, а також ідеологічним контролем та жорстоким втручанням політичної влади в приватне життя. В їх економіці переважає державний сектор та/або уряд жорстко регулює економічні відносини. Нова неототалітарна якість у різних країнах цієї групи має свої особливості. Суспільно-політичну систему Туркменістану можна визначити як патріархальний тоталітаризм, оскільки тоталітарні відносини виправдовуються історичними та культурними традиціями туркменської нації. За правління Путіна в Росії сформувався імперіалістичний тоталітаризм, метою якого є створення «російського світу» на основі анексії територій, заселених етнічними росіянами та так званим «російськомовним населенням». У Білорусі існує система консервативного тоталітаризму, яка зберігає більшість політичних, економічних та соціально-культурних елементів комуністичного часу, але при цьому діяльність Комуністичної партії, як і інших позиційних сил переслідуються.

Не дивлячись на те, що різні країни, де в попередній період функціонували комуністичні режими, досягли відмінних результатів в процесі посткомуністичних трансформацій, можна констатувати, що період посткомунізму є завершеним. Завершеним у тому сенсі, що відновлення комуністичних режимів стало вже неможливим. Протягом трьох десятиліть в посткомуністичних країнах утвердились нові різні, але не комуністичні моделі соціальних відносин. За цей час у суспільно-політичне життя увійшла нова генерація населення, яке не зазнала впливу старої системи та зомбування комуністичною пропагандою.

Не існує єдиного критерію для визначення кінця посткомунізму. Демократія не є єдиним можливим кінцевим пунктом посткомуністичних перетворень. Посткомуністичні трансформації можуть також закінчитися створенням авторитарної системи або іншої (не комуністичної) моделі тоталітаризму. Консолідація політичного режиму не є обов'язковим показником завершення процесу трансформації. Період трансформації може закінчитися встановленням неконсолідованих та нестабільних систем.

Кінець посткомунізму не означає, що в колишніх комуністичних країнах найближчим часом не відбудуться системні зміни. Однак це будуть інші переходи, які матимуть

інші вихідні та кінцеві позиції. Хоча наслідки комуністичної доби ще тривалий час позначаються на розвиткові цих країн, але не вони, а новітні соціально-економічні, внутрішньо- та зовнішньополітичні чинники відіграватимуть провідну роль у визначенні подальших траєкторій їх суспільного розвитку.

ЛІТЕРАТУРА / REFERENCES

- Andreski S. 1984. Max Weber's Insights and Errors. London–Boston: Routledge & Kegan Paul, viii, 155 p. (In English).
- Åslund A. 2002. Building Capitalism. The Transformations of the Former Soviet Bloc. Cambridge: Cambridge University Press, xxii, 508 p. (In English).
- Beyme K. von. 1999 Osteuropaforschung nach dem Systemwechsel. *Osteuropa*. No. 3, s. 285–304. (In German).
- Brzezinski Z. 2004. The Choice: Global Dominion or Global Leadership. Basic Books, 256 p. (In English).
- Bukharin N. I. et al. 1991. Pol'sha. Voprosy i otvety: spravochnik [Poland. Questions and Answers: Reference Book]. Moskva: Politizdat, 191 s. (In Russian).
- Бухарин, Н. И. и др. 1991. Польша. Вопросы и ответы: справочник. Москва: Политиздат, 191 с.
- Charter of Paris for a New Europe. 1990. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/0/6/39516.pdf> (Date of the application 30.10.2020). (In English).
- Constitution of the Republic of Bulgaria. 1991. URL: <https://parliament.bg/en/const> (Date of the application 15.11.2020). (In English).
- Dahl R. 1985. A Preface to Economic Democracy. Berkeley–Los Angeles: University of California Press, 184 p. (In English).
- Freedom in the World. 1991. Political Rights & Civil Liberties 1990–1991: Freedom House Survey Team. Lanham (MD): University Press of America, 479 p. (In English).
- Havrylyshyn O. 2006. Divergent Parts in Post-Communist Transformation. Capitalism for All or Capitalism for the Few? London: Palgrave Macmillan, xiv, 314 p. (In English).
- Hazin V. P. et al. 2004. Novitnya istoriya krayin Yevropy ta Latyns'koyi Ameryky (1945–2002 roky) [Recent History of Europe and Latin America (1945–2002)]. Kyiv: Lybid, 624 s.
- Газін, В. П. та ін. 2004. Новітня історія країн Європи та Латинської Америки (1945–2002 роки). Київ: Либідь, 624 с. (In Ukrainian).
- Huntington S. P. 1993. The Third Wave. Democratization in the Late Twentieth Century. Norman: University of Oklahoma Press, xvii, 366 p. (In English).
- Huntington S. P. 1996. The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order. New York: Simon & Shuster, 368 p. (In English).
- Kukuruz O. 2008. Parlament-s'ka bil'shist' ta opozytsiya v Seymi Respubliki Pol'shcha [Parliamentary Majority and Opposition in the Sejm of the Republic of Poland]. *Political Management*, No. 6 (33), s. 79–89.
- Кукуруз, О. 2008. Парламентська більшість та опозиція в Сеймі Республіки Польща. *Політичний менеджмент*, № 6 (33), с. 79–89. (In Ukrainian).
- Maćków J. 2005. Totalitarismus und danach: Einführung in den Kommunismus und die postkommunistische Systemtransformation. Baden-Baden: Nomos, 168 s. (In German).
- McFaul M. 2002. The Fourth Wave of Democracy and Dictatorship : Noncooperative Transitions in the Postcommunist World. *World Politics*. Vol. 54, No. 2, p. 212–244. (In English).
- Milova M. 2005. Na shlyakhu do parlament-s'koyi demokratiyi: bolhars'kyy variant: monohrafiya [On the Way to Parliamentary Democracy: Bulgarian Version: monograph]. Odesa: Astroprint, 328 s.
- Мілова, М. І. 2005. На шляху до парламентської демократії: болгарський варіант: монографія. Одеса: Астропринт, 328 с. (In Ukrainian).
- Nations in Transit 2015. URL: https://freedomhouse.org/sites/default/files/2020-02/FH_NIT2015_06.06.15_FINAL.pdf (Date of application 20.11. 020). (In English).
- Nations in Transit 2020. URL: https://freedomhouse.org/sites/default/files/2020-04/05062020_FH_NIT2020_vfinal.pdf (Date of the application 18.11.2020). (In English).
- Nørgaard O. 2000. Economic Institution and Democratic Reform. A Comparative Analysis of Post-Communist Countries. Cheltenham (UK) – Northampton (MA, USA): Edward Elgar Published Limited, 251 p. (In English).
- O'Donnell G. & Schmitter P. C. 1986. Tentative Conclusions about Uncertain Democracies. Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press, 81 p. (In English).
- Przeworski A. 1991. Democracy and the Market. Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America. Cambridge (US): Cambridge University Press, xii, 210 p. (In English).

Romanyuk O. I. 2011. Vid totalitaryzmu do demokratiyi ta natsional'noyi derzhavnosti: systemnyy analiz postkomunistychnykh transformatsiy [From Totalitarianism to Democracy and National Statehood: a Systematic Analysis of Post-Communist Transformations]. Kharkiv: KhSAC, 378 s. (In Ukrainian).

Романюк, О. І. 2011. Від тоталітаризму до демократії та національної державності: системний аналіз посткомуністичних трансформацій. Харків: ХДАК, 376 с.

Rustow D. 1970. Transitions to Democracy: Toward a Dynamic Model. *Comparative Politics*. Vol. 2, No. 3, p. 337–363. (In English).

Tkach D. I. 2004. Suchasna Uhorshchyna v konteksti suspil'nykh transformatsiy: monohrafiya [Modern Hungary in the Context of Social Transformations: a monograph]. Kyiv: MAUP, 480 s. (In Ukrainian).

Ткач, Д. І. 2004. Сучасна Угорщина в контексті суспільних трансформацій: монографія. Київ: МАУП, 480 с.

Żyro T. 2004. Wstęp do politologii. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 308 s. (In Polish).

Дата подання статті до редакції – 30.06.2021 р.